

ТРАНЗИТИВНА ЮСТИЦІЯ ЯК ПЕРЕДУМОВА ДЕОКУПАЦІЇ ТА РЕІНТЕГРАЦІЇ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

Матвєєва Л. Г.

ВСТУП

Концепція транзитивної юстиції є дуже актуальною, що пов'язано з поширенням внутрішніх та міждержавних конфліктів. Найважливішим завданням транзитивної юстиції є досягнення широкого громадського консенсусу щодо подій минулого і формування загальногромадянської ідентичності постконфліктного суспільства навколо демократичних цінностей.

Сучасні дослідники у ХХ ст. нараховують чотири етапи соціально-політичних переходів: масштабні трансформації, які настали після Першої світової війни; входження світу в стан біполярності після Другої світової війни; в середині 1970-х рр., коли перехідні процеси торкнулися в основному Південну Європу; в кінці 1980-х рр. бурхливі транзитні процеси спостерігалися в східноєвропейському регіоні, а тон в них задавали країни, що ввійшли в стадію постсоціалізму.

Транзитивна юстиція застосовувалась при переході від збройного конфлікту (у тому числі наслідків окупації) до стану миру (Боснія та Герцеговина, Колумбія, Ліберія, Сербія, Хорватія), а також при переході від авторитарного режиму до демократичної політичної системи (Аргентина, Демократична Республіка Конго, Індонезія, Південна Африка, Східний Тимор, Чилі).

Поняття «транзитивної юстиції» (transitional justice) охоплює сукупність правових механізмів і практик, які набули широкого поширення в другій половині ХХ ст. в транзитивних суспільствах. Такі механізми покликані сприяти більш ефективному руху таких суспільств від авторитарних режимів до демократії, та подолання в таких суспільствах наслідків конфліктів, пов'язаних з масштабними актами насильства. Для таких суспільств, транзитивна юстиція визначається як необхідний крок на шляху до досягнення суспільної злагоди та умови ефективного функціонування будь-якого суспільства.

1. Транзитивна юстиція як інструмент подолання наслідків збройного конфлікту

Правова система в умовах транзитивного періоду відрізняється низкою специфічних рис, що актуалізує її дослідження, зокрема виявлення закономірностей розвитку правової системи транзитивного періоду набуває важливого значення. Стаціонарна правова система розуміється як усталена правова організація суспільного життя, взаємопов'язані, взаємозумовлені і взаємодіючі компоненти якої, а саме – право у всіх його формах, юридичні установи, юридична практика, правореалізація та правовідносини, правова культура – розвиваються еволюційним шляхом. На відміну від неї транзитивна правова система характеризується деконструкцією названих структурних компонентів та зв'язків між ними і, відповідно – конструюванням нових або реформуванням колишніх компонентів правової системи. Знання причин та умов транзитивного періоду має важливе практичне значення, оскільки дозволяє знайти шляхи виходу з кризових станів, поступової трансформації суспільства та його інститутів з мінімальними соціальними втратами. На основі аналізу напрямів та основних тенденцій розвитку транзитивного суспільства можна визначити зміст сучасного етапу становлення та розвитку правової системи України, виробити найбільш прийнятну та ефективну стратегію державної політики у сфері подальшого реформування національних державно-правових інститутів¹.

Концепція «транзитивної юстиції» (Transitional Justice) сформувалася в 1990-х роках як реакція на розпад авторитарних режимів Латинської Америки, Африки, Східної Європи й пов'язаних із цим репресій, масових заворушень і збройних конфліктів. Протягом 1974–2019 рр. більше ніж 100 країн, які пережили конфліктну трансформацію від авторитарного режиму до демократії або перехід від воєнного стану до миру, напрацювали досвід подолання наслідків порушень прав людини та гуманітарного права, які стали причиною або мали місце під час такої трансформації.

Дефініцію «транзитивна юстиція» у 1995 році запропонував Нейл Крітц в науковому дослідженні «Транзитивна юстиція: як демократіям, що зароджуються, розквітатися з колишніми режимами», яке присвячено огляду механізмів та інструментів, які

¹Матвеева Л.Г. Транзитивність у правовій сфері: монографія. К.: Юрінком Інтер. 2015. С. 34-35.

застосовують держави, аби подолати наслідки тоталітарного чи авторитарного минулого².

Вітчизняний правознавець О. Плотніков, досліджуючи проблему перекладу на українську мову англійського терміну «transitional justice», доводить помилковість використання в українській мові терміну «правосуддя перехідного періоду». Дослідник звертає увагу на те, що переклад англійського словосполучення «transitional justice» українською мовою як правосуддя перехідного періоду є запозиченням з помилкового російського перекладу офіційних документів ООН. Такий переклад, на думку автора, неточно відображає значення англійського терміну та не відповідає українському законодавству. Поняттям «правосуддя» в праві України позначається діяльність виключно судів, але не загальний процес відновлення верховенства права та прав людини. В словосполученні «transitional justice» слово «justice» слід перекладати як «юстиція». Це поняття ширше та охоплює діяльність як судових, так і несудових інституцій. Термін «transitional» слід перекладати як «транзитивна». Цей термін відсилає до категорій політичного, соціального та демократичного транзиту, які забезпечуються засобами транзитивної юстиції³. *У національному праві переважно використовується термін «перехідне правосуддя». Приєднуємося до точки зору науковців які вважають, що термін «транзитивна юстиція» є більш відповідним сутності цього інституту.*

Транзитивна юстиція охоплює юридичні практики та проблеми, з якими стикається країна на шляху протидії та подолання наслідків збройного конфлікту, зміни режиму та усунення авторитарного правління.

Необхідно розуміти умовність терміну «транзитивна юстиція», оскільки момент завершення такого переходу не може бути визначений у часі, а тому є максимально широким, охоплюючи зміни кримінального законодавства, створення меморіалів пам'яті, реформування правоохоронної та судової систем тощо.

² Kritz N.J., Mandela N. Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes. Vol. 1. General Considerations Washington, DC: United States Institute of Peace Press, 1995. 736 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=A2c9E7TZxhEC&pg=PR5&hl=ru&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=false

³ Плотніков О. «Правосуддя перехідного періоду» чи «транзитивна юстиція»: до питання про визначення терміну. *Український часопис міжнародного права*. 2016. № 4. С. 46.

Головною метою заходів під назвою «транзитивна юстиція» є мир, національна злагода, яка може бути досягнута шляхом встановлення історичної правди, відшкодування заподіяної шкоди, відновлення прав жертв війни та обов'язкового покарання винних у вчиненні злочинів.

Надважливою передумовою для ефективного переходу від війни до миру та забезпечення верховенства права є подальше впровадження реформ правоохоронних, судових, військових, розвідувальних та інших органів, які покликані здійснювати функції захисту основних прав і свобод людини, підтримання безпеки та стабільності.

Провідний експерт з політичних змін і мирних переговорів, засновник і виконавчий директор Інституту інтегрованих перетворень Марк Фрімен підкреслює, що транзитивна юстиція зосереджує увагу тому, як суспільства у стані переходу від авторитарного правління до демократії чи то з війни до миру підходять до подій масових порушень прав людини. Транзитивна юстиція займається насамперед серйозними порушеннями прав людини, під якими розуміються тортури, страти без суду та слідства, насильницькі зникнення, рабство, тривале довільне позбавлення волі, а також окремі «міжнародні злочини», включаючи геноцид, злочини проти людяності та серйозні порушення законів та звичаїв, що застосовуються в період збройних конфліктів, будь вони національного чи міжнародного характеру⁴. Автор називає ***характерні ознаки транзитивної юстиції:***

– по-перше, головні підходи транзитивної юстиції фокусують увагу на спадщині злочинів, пов'язаних із порушеннями прав людини та орієнтована на майбутнє (формування взаємної довіри серед та між постраждалими, громадянами та інститутами суспільства). А механізми транзитивної юстиції в першу чергу стосуються відповідальності за порушення прав людини, скоєні у минулому.

– по-друге, правосуддя перехідного типу не закликає до введення в дію законів із зворотною силою. Є розуміння того, що в суспільстві, що перебуває в стані переходу, потреба у відповідному правосудді має бути збалансована з потребою у мирі, демократії, справедливому розвитку та верховенстві права.

⁴ Mark Freeman, «What is transitional justice?», International Center for Transitional Justice, 2003, not published – quoted in DDR and Transitional Justice, issue paper, Second International Conference on DDR and Stability in Africa, Kinshasa, Democratic Republic of the Congo, 12-14 June 2007, UN/ISAA. P. 5.

– по-третє, різні заходи транзитивної юстиції не призначені для ізольованого провадження, а повинні доповнювати один одного.

– по-четверте, транзитивна юстиція на перше місце ставить інтереси постраждалих. Автор пише, що легітимність механізмів транзитивної юстиції оцінюється виходячи зі ступеня їх підтримки або відторгнення постраждалими, а також ступеня, в якому вони можуть брати в них участь і отримувати від них користь»⁵.

Міжнародною спільнотою після двох світових війн було напрацьовано низку домовленостей щодо дотримання миру, заборони війни, порядку мирного врегулювання спорів тощо. Однак вирішити питання збройних конфліктів у світі наразі не вдалося. Україна лише продовжує перелік країн, що зіштовхнулися з проблемою порушення Статуту ООН та застосування війни як засобу вирішення суперечок між суб'єктами міжнародного права. Сьєрра-Леоне, Судан та інші країни африканського континенту, що мали або мають активні збройні конфлікти, Хорватія, Боснія та Герцеговина, Колумбія, Сирія – це далеко не повний перелік тих держав, що зіткнулися з проблемами конфліктних та постконфліктних суспільств. Це означає, що, незважаючи на докладені зусилля світової спільноти, створення низки організацій гуманітарного характеру, прийняття міжнародних норм у цій царині, уникнути збройних конфліктів не вдасться⁶.

А. Багінський виокремлює наступні **основні функції правосуддя перехідного періоду (транзитивної юстиції)**:

– сприяння демократизації, яке передбачає перехід від конфлікту до миру пов'язаний з утвердженням демократичних процедур обрання політичної влади та розбудовою модерної демократичної держави;

– зменшення кількості випадків порушення прав людини, здійснюється через судові й несудові механізми, що забезпечують верховенство права.

⁵ Mark Freeman, «What is transitional justice?», International Center for Transitional Justice, 2003, not published – quoted in DDR and Transitional Justice, issue paper, Second International Conference on DDR and Stability in Africa, Kinshasa, Democratic Republic of the Congo, 12-14 June 2007, UN/ISAA. P. 5.

⁶ Червякова О. В. Механізми та процеси перехідного правосуддя: міжнародний досвід для відновлення суверенітету і національної безпеки України. *Право і безпека*. 2023. № 3 (90). С. 135-136.

– законодавче закріплення офіційних подій конфліктного минулого в офіційній версії. Дана функція втілена в роботі комісії зі встановлення правди та інших інституцій.

– надання репарацій і передусім матеріальних виплат жертвам.

– результативною частиною правосуддя перехідного періоду стає примирення. Втім, зв'язок між заходами правосуддя перехідного періоду та примиренням є складним і не передбачає прямого причинно-наслідкового характеру⁷.

Відповідно, у міжнародних правових документах поступово сформовані основні *складові або напрями реалізації транзитивної юстиції*:

– кримінальне переслідування винуватих у вчиненні воєнних злочинів і грубих порушень прав людини, правовий захист жертв збройного конфлікту; удосконалення законодавства, судової та слідчої практики;

– виправлення (відшкодування) шкоди жертвам конфлікту, створення національних механізмів відшкодування збитків жертвам, виплати їм компенсацій за спричинену фізичну та психічну шкоду, відновлення порушених прав постраждалих від конфлікту, надання їм медичної та психологічної допомоги, а також юридичних і соціальних послуг;

– встановлення правди як об'єктивна та неупереджена документальна реконструкція подій, розсекречення архівів та відновлення історичної правди, формування національного архіву фото-, відеодокументів подій конфлікту; розслідування щодо осіб, які зникли та пропали безвісти;

інституційні реформи, які можуть стати гарантією неповторення конфлікту (очищення органів державної влади, реформування сектору безпеки, правоохоронних органів, судового сектору, секторів освіти та засобів масової інформації). Перевірка державних службовців на посаду для того, щоб визначити, чи були вони залучені до порушення прав людини під час конфлікту⁸.

Зазначені напрями реалізації транзитивної юстиції об'єднують практично всі можливі підходи до забезпечення стабільності в постконфліктному суспільстві від кримінального переслідування

⁷ Багінський А.В. Правосуддя перехідного періоду: поняття та функції. *Вісник НТУУ «КПІ». Серія: Політологія. Соціологія. Право.* 2019. Вип. 4(44). С. 74-78.

⁸ Діалог в моделі правосуддя перехідного періоду: особливості і функції: наук.-практ. вид. / І. Брунова-Калісецька, Т.Кисельова, О.Мартиненко. Київ, 2020. С.11.

винних у злочинах та амністії до відшкодування жертвам, підготовки матеріалів для Міжнародного Кримінального суду, документування воєнних злочинів, порушень міжнародного гуманітарного права, об'єктивної реконструкції подій на окупованих територіях, надання правової допомоги жертвам конфлікту, збереження пам'яті про жертв конфлікту, візуалізація фактів загибелі мирного населення й комбатантів з усіх сторін конфлікту для публічного доступу, а також обговорення механізмів примирення з громадами, які мешкають на повернутих територіях. Підкреслимо, що в кожному випадку постконфліктного врегулювання застосування транзитивної юстиції є унікальним.

2. Національна концепція транзитивної юстиції

Головним завданням моделі транзитивної юстиції є допомога державі у виході з постконфліктного або поставторитарного періоду на етап сталого розвитку. З викликами транзитивної юстиції Україна стикається від початку здобуття незалежності та розбудови демократичних інститутів. А в умовах, коли Україна страждає від збройної агресії Російської Федерації, коли сотні міст і сіл знаходяться в руїнах, а мільйони громадян України вимушені виїхати, така концепція набуває стратегічного значення.

У процесі проведення воєнних дій логічно постає питання деокупації тимчасово окупованих територій та реінтеграції цих територій з метою повного відновлення функціонування органів державної влади, підконтрольних Україні. Політика реінтеграції тимчасово окупованих територій має передбачати дуальність у підходах, що включатиме реінтеграцію власне територій і функціонування органів державної влади на них та політику реінтеграції населення, що проживає на зазначених територіях⁹.

Можна говорити про те, що національна модель транзитивної юстиції все ще перебуває на стадії формування. Така модель має передбачати комплекс ефективних заходів спрямованих на подолання наслідків війни та окупації та вироблення механізмів, які унеможливають повторення конфліктів у майбутньому. Визнання верховенства норм міжнародного права і тенденція підвищення ролі

⁹ Скобельська О.Р. Шляхи деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій і відновлення довіри населення до держави Україна. *Нове Українське право*. 2023. № 4. С.95.

позасудових механізмів у системі правосуддя надасть можливість застосовувати несудові механізми, з метою зміцнення сталого миру.

Аналізуючи питання транзитивної юстиції, ще до повномасштабного вторгнення, правозахисник О. Мартиненко наголошував, що для України об'єктивно необхідна розробка власної національної моделі такого правосуддя, щоб почати діалог з усіма громадянами, які постраждали в результаті конфлікту і окупації. Ухвалення перехідного правосуддя дозволить розробити стратегію розвитку України як гарантію досягнення стійкого миру і дотримання прав людини на окупованих територіях після їх звільнення. Діючи в рамках перехідного правосуддя, Україна має всі шанси вийти з конфлікту найбільш цивілізованим способом, одночасно дотримуючись принципів політики Європейського Союзу. Безсумнівно, така комбінація допоможе гармонізувати міжнародні відносини в регіоні і буде сприяти інвестиційному клімату¹⁰. У часи війни теоретичні проблеми становлення національної моделі транзитивної юстиції набувають все більше практичного виміру та актуальності.

Т. Цимбрівський, керівник Програми USAID «Права людини в дії» говорить про перехідне правосуддя через дві призми: по-перше, у випадках збройних конфліктів, це про справедливість для жертв війни та покарання для злочинців, а також це про життя після війни; по-друге, перехідне правосуддя може мати місце під час переходу від авторитарних режимів до демократії¹¹.

Характеризуючи особливості національної моделі перехідного правосуддя, А. Блага та О. Мартиненко, звертають увагу на те що Україна опинилася в ситуації, коли водночас потребують свого вирішення два види конфлікту:

- соціальний конфлікт переходу від авторитарного пострадянського режиму до демократичного (події Революції Гідності);
- збройний конфлікт як результат зовнішньої агресії Російської Федерації.

¹⁰ Перехідне правосуддя – основа деокупації та реінтеграції Донбасу. *Голос України*. 28 листопада 2019 року. URL: <http://www.golos.com.ua/article/324612>

¹¹ Плани після Перемоги – перехідне правосуддя для України. Експерти пояснили як відновити справедливість для жертв війни: *Українська Гельсінська спілка з прав людини*. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/plany-pislia-peremohy-perekhidne-pravosuddia-dlia-ukrainy-eksperty-poisnyly-iak-vidnovyty-spravedlyvist-dlia-zhertv-viyny/>

Автори вважають, що за таких умов актуальними стають не лише аналіз світового досвіду, а й активна підготовка до імплементації основних механізмів і форм перехідного правосуддя. В умовах «гарячого конфлікту», Україна вже має здійснювати інституційні реформи, напрацьовувати правові рамки переслідування воєнних злочинців, законодавчо закріплювати механізми надання компенсації жертвам конфлікту¹².

До перших спроб впровадження елементів транзитивної юстиції Г. Мамедов відносить намагання здійснити люстрацію, заснування Інституту національної пам'яті, розбудову в Офісі генерального прокурора департаменту війни, що координує розслідування міжнародних злочинів, інституційне оформлення антикорупційних органів¹³. Разом з тим, автор підкреслює хаотичність такого процесу та необхідність вироблення комплексного підходу.

У 2014 року Верховна Рада України ухвалила закон «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», який має на меті визначити особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях України. Закон визначає статус території України, тимчасово окупованої внаслідок збройної агресії Російської Федерації, встановлює особливий правовий режим на цій території, визначає особливості діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій в умовах цього режиму, додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб¹⁴. Основними напрямками захисту прав і свобод цивільного населення на тимчасово окупованих територіях є:

- захист основоположних політичних і громадянських, економічних, соціальних, культурних та інших прав і свобод людини;
- вжиття заходів для звільнення всіх незаконно затриманих чи утримуваних Російською Федерацією або окупаційною адміністрацією Російської Федерації громадян України, а також

¹² Блага А., Мартиненко О. Концепція перехідного правосуддя в Україні: уведення у площину юридичної науки. *Юридичний вісник*. 2019. № 4. С. 32.

¹³ Мамедов Г. Перехідне правосуддя: діалог про майбутнє. Дзеркало тижня. 25 червня, 2024. URL: <https://zn.ua/ukr/author/gyunduz-mamedov>

¹⁴ Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15 квітня 2014 року № 1207-VII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>

іноземців та осіб без громадянства, які на законних підставах перебували на момент їх затримання на території України;

- сприяння забезпеченню відновлення порушених матеріальних прав;

- сприяння забезпеченню соціально-економічних, екологічних та культурних потреб, зокрема шляхом реалізації заходів, визначених центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику з питань тимчасово окупованих територій, на виконання відповідних рішень Кабінету Міністрів України;

- надання правової та гуманітарної допомоги, у тому числі із залученням міжнародної допомоги, зокрема надання медичних та соціальних послуг на контрольованих Україною територіях;

- сприяння підтриманню культурних зв'язків;

- забезпечення доступу до закладів освіти та медіа України¹⁵.

- Законом визначено також, що примусове автоматичне набуття громадянства України, які проживають на тимчасово окупованій території, громадянства Російської Федерації не визнається Україною та не є підставою для втрати громадянства України.

Певним передвісником перехідного правосуддя на Донбасі та в Криму можна вважати програму Служби безпеки України «На тебе чекають вдома», започатковану в серпні 2015 року. Skorиставшись цією програмою, бойовики ОРДЛО могли здатися владі й отримати звільнення від кримінальної відповідальності. Транзитивна юстиція включає в себе умови **амністії учасників конфліктів** або притягнення їх до відповідальності. За п'ять років (від 2015-го до початку 2020-го) такою програмою скористалися понад 390 осіб. На запит проєкту Радіо Свобода Радіо Донбас.Реалії в СБУ повідомили, що всіх, хто повернувся на мирну частину країни за цією програмою, після ретельної перевірки звільняють від кримінальної відповідальності¹⁶. Звісно, що мова йде тільки про тих осіб, які не брали участі у вбивствах, тортурах, згвалтуваннях, нападах на підприємства, установи, організації та інших тяжких злочинах. Експерти з перехідного правосуддя вважають, що для ефективності

¹⁵ Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15 квітня 2014 року № 1207-VII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>

¹⁶ За програмою «На тебе чекають вдома» з окупованої частини Донбасу повернулися понад 390 осіб – СБУ. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-donbas-sbu-povernennia/30646714.html>

таких програм потрібно ретельно регламентувати усі аспекти, а саме: прийняти спеціальний закон про амністію; прописати порядок ідентифікації та перевірки особи, яка може бути амністована; прописати механізми стягнення репарацій для амністованих; закріпити процедуру громадських консультацій щодо амністії; детально формалізувати механізм збору та обробки свідчень амністованих осіб. Тільки за таким, вважають експерти, інститут амністії стане дієвим інструментом в рамках перехідного правосуддя¹⁷. Міжнародні експерти зазначають, що попри свою наявну суперечливість, амністія може сприяти встановленню справедливості і миру, а це ключові завдання перехідного правосуддя.

Імплементация принципів та підходів транзитивної юстиції простежувалася у стратегіях реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки, розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки¹⁸. Зокрема, Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки визначала проблеми, які необхідно розв'язати для подальшого вдосконалення функціонування судової влади та здійснення правосуддя. Стратегія деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя введена в дію Указом Президента України від 24 березня 2021 року. Документ визначає комплекс заходів дипломатичного, військового, економічного, інформаційного, гуманітарного характеру, спрямованих на відновлення територіальної цілісності, державного суверенітету України у міжнародно визнаних кордонах шляхом деокупації та реінтеграції Криму¹⁹. Пріоритетними напрями та

¹⁷ Програма СБУ для мешканців т.зв. «ЛДНР» «На тебе чекають вдома». Що з нею не так з позиції перехідного правосуддя: URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/prohrama-sbu-dlia-meshkantsiv-ldnr-na-tebe-chekaiut-vdoma-shcho-z-neiu-ne-tak-z-pozytsii-perekhidnoho-pravosuddia/>

¹⁸ Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки : Указ Президента України від 20 травня 2015 р. № 276/2015 (втрагла чинність). URL: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/276/2015>

Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки: Указ Президента України від 11 червня 2021 р. № 231/20 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/202>

¹⁹ Стратегія деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя : Указ Президента України від 24 березня 2021 р. № 117/2021 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117/2021#Text>

передумовами реінтеграції тимчасово окупованої території у стратегії визначено:

- розвиток демократичних інститутів, механізмів забезпечення захисту прав, свобод людини і громадянина;
- розвиток економіки України, що має забезпечити поступове наближення якості життя в Україні до європейських стандартів;
- підвищення ефективності державного управління, зміцнення обороноздатності держави, поліпшення спроможностей та розвиток Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних органів, розбудова оборонно-промислового комплексу;
- підвищення рівня національної стійкості, запобігання потенційним конфліктам;
- вирішення проблем внутрішньо переміщених осіб, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації, збройного конфлікту, тимчасової окупації території України;
- постійна підтримка та розвиток контактів соціально-гуманітарного, культурного, інформаційного характеру з громадянами України, які проживають на тимчасово окупованій території;
- сприяння консолідації українського суспільства, формування патріотичного, державницького світогляду, збереження та розвиток духовно-моральних цінностей Українського народу;
- консолідація міжнародних зусиль з метою сприяння процесу деокупації тимчасово окупованої території, вирішення проблемних питань, пов'язаних із тимчасовою окупацією Російською Федерацією частини території України, зокрема щодо посередництва під час переговорів у різних міжнародних форматах, здійснення моніторингу, надання допомоги Україні у військово-технічній, економічній, гуманітарній та інших сферах;
- забезпечення реалізації громадянами України, які проживають на тимчасово окупованій території, гарантованого Конституцією України права на освіту²⁰.

Важливим завданням, спрямованим на забезпечення справедливості і примирення, є здійснення правосуддя щодо злочинів, учинених під час авторитарного правління та збройного

²⁰ Стратегія деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя : Указ Президента України від 24 березня 2021 р. № 117/2021 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117/2021#Text>

конфлікту. Складно подолати наслідки збройної агресії, доки посадовці окупаційної адміністрації Російської Федерації на окупованих територіях не будуть притягнуті до відповідальності за порушення прав людини, вчинені на територіях, що знаходяться під їх контролем, у тому числі особи, які несуть колективну відповідальність за дії злочинців.

Із прийняттям Верховною Радою України у січні 2018 року закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» Україна визнала факт існування міжнародного збройного конфлікту з Російською Федерацією. Закон, що визначав державну політику України щодо тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях²¹. Проте багато важливих питань залишилися не визначеними: не визначався правовий статус діючих військовослужбовців Російської Федерації, що перебували на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях; не визначався правовий статус громадян України та іноземців-учасників окупаційної адміністрації Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, які зі зброєю в руках беруть участь у воєнних діях та інші.

Після російського вторгнення в Україну був прийнятий Закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України», яким Закон «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» втратив чинність із 7 травня 2022 року²².

За результатами дискусії конференції присвяченої темі розвитку перехідного правосуддя в контексті врегулювання конфлікту у східній Україні рекомендовано :

²¹ Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях: Закон України від 18 січня 2018 року № 2268-VIII; Втрата чинності від 07.05.2022, підстава 2217-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19#Text>

²² Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України: Закон України від 21 квітня 2022 року № 2217-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2217-20#Text>

– впроваджувати механізми транзитивної юстиції починаючи з громадянської освіти та вдосконалення функціонування правоохоронних органів і судових інстанцій (тренінги, навчання);

– починати процес судових переслідувань в рамках національної юрисдикції, у зв'язку з тим, що звернення винятково у міжнародні суди є більш тривалим процесом, а в Україні мало юристів, котрі спеціалізуються на роботі з міжнародними судами;

– проводити тренінги для суддів та правоохоронних органів для забезпечення легітимності судових процесів та формування компетенції національних суддів роботи в контексті гуманітарного права,

– здійснювати процес документування воєнних злочинів і порушень прав людини, що забезпечить ефективність розслідувань і судових переслідувань;

– забезпечити належний захист жертв злочинів.

– розглянути можливості створення гібридного суду, а також роботи з посилення ефективності співпраці між судовими органами України та інших країн і міжнародних судів для використання можливостей як національної, універсальної, так і міжнародної юрисдикції;

– концепція транзитивної юстиції може стати новою філософією, яка могла б об'єднати всі ініціативи реформ із комплексним баченням майбутнього.

– сформувані державний підхід до роботи над осмисленням минулого.

– приділити особливу увагу злочинам, пов'язаним із сексуальним насиллям та їх розслідуванню²³.

У межах дослідження «Правосуддя в контексті російської збройної агресії» проведеного соціологічною групою «Рейтинг», за підтримки Швейцарії через Відділ миру та прав людини, були отримані результати щодо розуміння українцями справедливості, покарань та компенсацій у контексті військової агресії Росії; уявлень про колабораційну діяльність та вшанування пам'яті²⁴:

²³ Правосуддя та справедливість у постконфліктних суспільствах? – Європейський досвід та перспективи Доповіді та дискусії за результатами конференції «Осіньні зустрічі», присвяченої темі розвитку перехідного правосуддя в контексті врегулювання конфлікту у східній Україні, м. Берлін, 14-15 листопада, 2018 р. С.16.

²⁴ Правосуддя в умовах російської збройної агресії: 18-24 жовтня 2023. URL: file:///C:/Users/media_3qwt1s1/Downloads/Правосуддя%20в%20умовах%20агресии%20rg_ua_justice_102023_.pdf

– *серед втрат, які понесли респонденти внаслідок війни*, 50 % зазначили про погіршення психоемоційного стану, ще близько 40 % про погіршення стану фізичного здоров'я. Близько 30 % втратили доходи. Про роз'єднання сім'ї зазначили 23 %, про втрату роботи – 22 %. Близько 20 % опитаних вказали на загибель, або поранення близької людини та розірвання стосунків з членами родини. Найгіршою, на думку опитаних українців, шкодою яку спричинила росія є загибель цивільних (68 %) та військових (65 %), поранення та набуття інвалідності громадянами (40 %);

– *щодо розуміння справедливості*, то для 47 % опитаних поняття справедливості в контексті військової агресії росії проти України означає покарання винних у військових злочинах; для 30 % – встановлення правди щодо всіх подій, ще для 17 % – компенсація збитків усім постраждалим.

Серед пріоритетних напрямів діяльності української влади та суспільства в забезпеченні справедливості, опитані найчастіше зазначали про притягнення винних до відповідальності (55 %), очищення влади через усунення та недопущення до неї тих, хто співпрацював з окупантами (46 %), знаходження зниклих безвісти та повернення депортованих осіб (30 %). Близько чверті опитаних зазначали про встановлення фактів злочинів та отримання фінансової компенсації, кожен п'ятий – про посилення санкцій та замороження активів росії та її громадян.

Майже 90 % респондентів вважає, що разом із судовим розглядом мають застосовуватися і додаткові механізми забезпечення справедливості (комісії люстрації, встановлення правди про події війни, компенсація шкоди постраждалим): 51 % зазначили, що вони мають застосовуватися на постійній основі, 38 % – що на тимчасовій. Більшість опитаних (84 %) вважають, що такі механізми мають діяти на території всієї України.

Абсолютна більшість (95 %) респондентів вважають важливим забезпечити відкритість та регулярне інформування громадян та постраждалих про перебіг розгляду судами справ щодо воєнних злочинів²⁵;

щодо уявлення про реінтеграцію то, на думку більшості респондентів, держава повинна вже зараз реалізовувати заходи для підтримки та налагодження зв'язку з населенням, що лишилось на

²⁵ Правосуддя в умовах російської збройної агресії: 18-24 жовтня 2023.
URL: file:///C:/Users/media_3qwt1s1/Downloads/Правосуддя%20в%20умовах%20агресии%20rg_ua_justice_102023_.pdf

окупованих територіях. 47 % вважає, що такі ініціативи мають бути спрямовані лише на тих, хто підтримує Україну, 40 % – на всіх, хто лишився на окупованих територіях. 8 % вказали, що такі заходи не є пріоритетними, ще 3 % вважають, що держава взагалі не має витратити на це ресурси. З тим, що отримання російського громадянства може бути виправданим, однозначно погоджується 10 % респондентів, ще 39 % – скоріше погоджуються. 46 % опитаних не погоджується. Частіше не погоджуються з можливістю виправдання отримання російського громадянства респонденти, що не мають родичів на окупованих територіях, мешканці центральних та західних регіонів²⁶;

– **уявлення про колабораційну діяльність:** найчастіше опитані відносили до колабораційної діяльності перебування на керівних посадах в органах окупаційної влади (50 %), військову службу в лавах окупаційних збройних сил (47 %), участь в організації т.з виборів та референдумів (46 %), службу в правоохоронних, судових органах (32 %), перебування на будь-яких посадах в органах окупаційного місцевого самоврядування. Респонденти, що мешкають у зоні бойових дій частіше за інших вказували на колабораційний характер обіймання посад місцевого окупаційного самоврядування.

52 % опитаних вважають, що кримінальній відповідальності підлягає будь-яка співпраця з окупаційними адміністраціями, 47 % – лише та, яка призвела до тяжких наслідків та злочинів;

можлива амністія, на думку близько 40 % респондентів, амністія може надаватися засудженим за злочини, що не призвели до загибелі людей, або за умови виконання суспільно корисних робіт із відновлення країни. Надання важливих та правдивих показань, сплата компенсації постраждалим, можуть бути підставою для амністії, на думку близько чверті опитаних. Добровільне зізнання у конкретному злочині може бути такою умовою для 20% опитаних. 14 % опитаних вважають амністією для осіб, винних у скоєнні воєнних злочинів під час війни, неможливою за будь-яких умов.

Серед категорій мешканців окупованих територій, які співпрацювали з окупантами та до яких можна було б застосувати амністію, 58 % респондентів вказали на вчителів, лікарів, соціальних працівників; 33 % – на керівників місцевих комунальних підприємств

²⁶ Правосуддя в умовах російської збройної агресії: 18-24 жовтня 2023. URL: file:///C:/Users/media_3qwt1s1/Downloads/Правосуддя%20в%20умовах%20агресии%20rg_ua_justice_102023_.pdf

(шкіл, лікарень, комунальних підприємств). 17 % респондентів вважають, що амністія не може бути застосована до жодної групи²⁷;

– **уявлення про майбутнє.** Серед ініціатив, які опитані готові підтримати задля стабілізації ситуації в країні після війни, четверта частина готова погодитись на збереження статусу автономії Криму. Близько 20 % готові підтримати запровадження перехідної адміністрації під егідою ООН на звільнених територіях Донбасу та Криму; надання звільненим територіям розширених економічних повноважень. Надання звільненим територіям Донбасу статусу автономії готові підтримати 17 %. 23 % опитаних не готові підтримати жодну з подібних ініціатив.

Більше 90 % респондентів вважає, що Україна має спільне майбутнє з мешканцями територій, що були окуповані у 2022-му році. 83% опитаних вбачають спільне майбутнє з мешканцями Криму та Донбасу, які були окуповані у 2014-му році.

Про потребу в національному обговоренні між представниками різних регіонів України про формат спільного майбутнього, після звільнення окупованих територій, зазначають 83 % опитаних, ще 14 % мають протилежну думку.

На думку 48 %, обговорення має бути розпочате після завершення війни, водночас 32 % респондентів вважають, що процес має початись уже зараз. Ще 19 % вказали, що обговорення має початись після стабілізації ситуації на фронті. 51 % вбачають ініціатором процесу громадян України, 39 % – місцеві органи влади, 33 % – національні органи влади, 30 % – громадські організації²⁸;

– **вшанування пам'яті.** Питання історичної пам'яті та відповідної державної політики є важливим для 91 % респондентів. 94 % опитаних погоджується з твердженням, що Україна має вже зараз гідно вшановувати пам'ять жертв збройної агресії росії, зокрема через різні національні та місцеві ініціативи²⁹.

Ю. Присяжнюк та В. Масненко аналізуючи проблему деокупації тимчасово окупованих територій України рекомендують

²⁷ Правосуддя в умовах російської збройної агресії: 18-24 жовтня 2023. URL: file:///C:/Users/media_3qwt1s1/Downloads/Правосуддя%20в%20умовах%20агресии%20rg_ua_justice_102023_.pdf

²⁸ Правосуддя в умовах російської збройної агресії: 18-24 жовтня 2023. URL: file:///C:/Users/media_3qwt1s1/Downloads/Правосуддя%20в%20умовах%20агресии%20rg_ua_justice_102023_.pdf

²⁹ Правосуддя в умовах російської збройної агресії: 18-24 жовтня 2023. URL: file:///C:/Users/media_3qwt1s1/Downloads/Правосуддя%20в%20умовах%20агресии%20rg_ua_justice_102023_.pdf

враховувати те, що історична політика окупантів в Криму, ОРДЛО та на тимчасово окупованих у 2022 р. територіях (Запорізької та Херсонської обл.) має помітну специфіку. Зокрема, в останньому випадку агресор зіштовхнувся з реальними наслідками політики декомунізації та більш серйозним відторгненням ідеології т. зв. «руського мира». Важливо також, на думку авторів, відстежувати трансформацію / мутацію історичної свідомості (локальних варіантів історичної пам'яті) населення тимчасово окупованих АРК, м. Севастополь, частин Донецької, Луганської, Запорізької, Херсонської областей. Наступним етапом має стати її поступова але й послідовна переорієнтація у координатах українського національного історичного дискурсу³⁰.

Урядом України у грудні 2022 року затверджено план дій органів виконавчої влади з відновлення деокупованих територій, який визначає комплекс першочергових дій та заходів, проведення яких є необхідним для відновлення функціонування деокупованих територій, а також встановлено відповідальних виконавців та строки виконання поставлених завдань³¹.

До реалізації Плану дій залучено всіх зацікавлених сторін, зокрема органи місцевого самоврядування, обласні військові (державні) адміністрації, військові адміністрації населених пунктів, Мінінфраструктури, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, підприємства, установи та організації незалежно від форми власності тощо.

Виклики після деокупації, до яких держава та суспільство мають бути готови:

- отримання інформації про масові знущання, серйозні порушення прав людини, катування тощо;
- отримання інформації про кількість загиблих, зниклих безвісті та тих, кого представники незаконної влади заарештували та вивезли в невідомому (або відомому) напрямку;
- масові виїзди наших громадян на інші непідконтрольні території чи на територію країни-агресорки через побоювання бути

³⁰ Присяжнюк, Ю., Масненко, В. (2023). Деокупація тимчасово окупованих територій України як наукова проблема та практична модель для реалізації. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Серія Історія. 2023. № 13/55. С. 271.

³¹ Про затвердження плану дій органів виконавчої влади з відновлення деокупованих територій територіальних громад : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2022 р. No 1219-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1219-2022-%D1%80#Text>

притягнутими до відповідальності (і офіційні особи нашої країни тільки зміцнюють таку позицію);

- заходи переслідування цивільного населення як з боку правоохоронних органів, так і з боку соціуму;
- масові повідомлення про причетність тих чи інших до колабораційної діяльності чи здійснення державної зради;
- вимога суспільства до «очищення» нації від зрадників;
- підвищення конфліктогенних факторів, можливий навіть розкол населення та інші.

У контексті перехідного правосуддя на перший план одразу після деокупації мають поставати питання притягнення винних осіб до відповідальності та запобігання безкарності, а також забезпечення права на правду про збройний конфлікт³².

Аналізуючи основні положення концепції транзитивної юстиції, можна говорити про реальну необхідність впровадження моделі транзитивної юстиції, як важливого інструменту розв'язання військового конфлікту та основного напрямку державної правової політики, в умовах збройної агресії Росії проти України.

ВИСНОВКИ

Забезпечити одночасно справедливість для всіх – процес надзвичайно складний, через що кожна країна, що пережила збройний конфлікт, розробляє власну модель транзитивної юстиції, враховуючи національну культуру та менталітет, особливості правозастосовчої практики та політичну ситуацію. Для того, щоб суспільство відчуло відновлення справедливості недостатньо провести трибунали над воєнними злочинцями. Необхідно провести велику роботу зі встановлення причин, через які відбулась війна, також потрібно з'ясувати, що відбувалось безпосередньо під час збройного конфлікту. Варто розуміти, що закінчення війни це не просто повернення окупованих територій під юрисдикцію України, а початок складного шляху з розв'язання наслідків конфлікту та пошуків компромісу.

Імплементация принципів транзитивної юстиції впливає на розвиток правоохоронної системи України та забезпечує її стабілізацію, створення умов для її модернізації та сталого розвитку.

³² Сербіна А. Перехідне правосуддя після збройного конфлікту: як примирити людей після деокупації? URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/perekhidne-pravosuddia-pislia-zbrojnoho-konfliktu-iak-prymyryty-liudey-pislia-deokupatsii/>

Зокрема, принципи транзитивної юстиції зумовлюють реалізацію функціонування правоохоронної системи й підходів до розгляду правових спорів. На організаційному рівні впливають на процес структурного оновлення правоохоронної системи та реформатування її до європейського правового простору. Концепцію транзитивної юстиції використовують держави, які переходять зі стану конфлікту та окупації до стану миру, вона не містить універсальних формул для всіх держав. Корисним слід визначити міжнародний досвід реалізації зазначеної концепції з урахуванням українських реалій.

АНОТАЦІЯ

Національна модель транзитивної юстиції перебуває на стадії обговорення та формування, вона передбачає комплекс заходів спрямованих на подолання наслідків війни та окупації та вироблення механізмів, які унеможливають повторення конфліктів у майбутньому. Визнання верховенства норм міжнародного права і тенденція підвищення ролі позасудових механізмів у системі правосуддя надасть можливість застосовувати несудові механізми, з метою зміцнення сталого мир. Концепцію транзитивної юстиції використовують держави, які переходять зі стану конфлікту та окупації до стану миру, вона не містить універсальних формул для всіх держав. Корисним слід визначити міжнародний досвід реалізації зазначеної концепції з урахуванням українських реалій.

Література

1. Багінський А.В. Правосуддя перехідного періоду: поняття та функції. *Вісник НТУУ «КПІ». Серія: Політологія. Соціологія. Право.* 2019. Вип. 4(44). С. 74–78.
2. Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні: монографія / за заг. ред. А. П. Бушенка, М. М. Гнатовського. К.: «РУМЕС», 2017. 592 с.
3. Блага А., Мартиненко О. Концепція перехідного правосуддя в Україні: уведення у площину юридичної науки. *Юридичний вісник.* 2019. № 4. С.30-35.
4. Діалог в моделі правосуддя перехідного періоду: особливості і функції: наук.-практ. вид. / І. Брунова-Калісецька, Т. Кисельова, О. Мартиненко. Київ, 2020. 60 с.
5. За програмою «На тебе чекають вдома» з окупованої частини Донбасу повернулися понад 390 осіб – СБУ. URL:

<https://www.radiosvoboda.org/a/news-donbas-sbu-povernennia/30646714.html>

6. Мамедов Г. Перехідне правосуддя: діалог про майбутнє. Дзеркало тижня. 25 червня, 2024. URL: <https://zn.ua/ukr/author/gyunduz-mamedov>

7. Матвєєва Л.Г. Транзитивність у правовій сфері: монографія. К.: Юрінком Інтер. 2015. С. 34-35.

8. Перехідне правосуддя – основа деокупації та реінтеграції Донбасу. Голос України. 28 листопада 2019 року. URL: <http://www.golos.com.ua/article/324612>

9. Плотніков О. «Правосуддя перехідного періоду» чи «транзитивна юстиція»: до питання про визначення терміну. *Український часопис міжнародного права*. 2016. № 4. С. 43-47.

10. Правосуддя в умовах російської збройної агресії: 18-24 жовтня 2023. URL: file:///C:/Users/media_3qwt1s1/Downloads/Правосуддя%20в%20умовах%20агресии%20rg_ua_justice_102023_.pdf

11. Правосуддя та справедливість у постконфліктних суспільствах? – Європейський досвід та перспективи Доповіді та дискусії за результатами конференції «Осінні зустрічі», присвяченої темі розвитку перехідного правосуддя в контексті врегулювання конфлікту у східній Україні, м. Берлін, 14-15 листопада, 2018 р. 24 с.

12. Присяжнюк, Ю., Масненко, В. (2023). Деокупація тимчасово окупованих територій України як наукова проблема та практична модель для реалізації. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Серія Історія. 2023. № 13/55. С. 259–275.

13. Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР», які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян: Постанова Верховної Ради України від 04.02.2015 р., № 145-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-19#Text>

14. Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України: Закон України від 21 квітня 2022 року № 2217-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2217-20#Text>

15. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15 квітня 2014 року № 1207-VII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>

16. Про забезпечення права на справедливий суд : Закон України від 12 лютого 2015 р. № 192-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192-19#Text>

17. Про засади державної політики захисту прав людини в умовах подолання наслідків збройного конфлікту: презентація законопроекту. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/prezentatsiya-zakonoprojektu-pro-zasadyderzhavnoji-polityky-zahystu-prav-lyudyny-v-umovah-podolannya-naslidkivzbrojnoho-konfliktu/>

18. Про засади державної політики перехідного періоду: проект Закону від 09.08.2021 № 5844 URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72625

19. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях: Закон України від 18 січня 2018 року № 2268-VIII; (втрата чинності від 07.05.2022, підстава 2217-IX) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19#Text>

20. Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки : Указ Президента України від 20 травня 2015 р. № 276/2015 (втратила чинність). URL: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/276/2015>

21. Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки : Указ Президента України від 11 червня 2021 р. № 231/20 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/202>

22. Програма СБУ для мешканців т.зв. «ЛДНР» «На тебе чекають вдома». Що з нею не так з позиції перехідного правосуддя: URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/prohrama-sbu-dlia-meshkantsiv-ldnr-na-tebe-chekaiut-vdoma-shcho-z-neiu-ne-tak-z-pozytsii-perekhidnoho-pravosuddia/>

23. Сербіна А. Перехідне правосуддя після збройного конфлікту: як примирити людей після деокупації? URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/perekhidne-pravosuddia-pislia-zbrojnoho-konfliktu-iak-prymyryty-liudey-pislia-deokupatsii/>

24. Скобельська О.Р. Шляхи деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій і відновлення довири населення до держави Україна. *Нове Українське право*. 2023. № 4. С.94-99.

25. Стратегія деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя: Указ Президента України від 24 березня 2021 р. № 117/2021 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117/2021#Text>

26. Червякова О. В. Механізми та процеси перехідного правосуддя: міжнародний досвід для відновлення суверенітету і національної безпеки України. *Право і безпека*. 2023. № 3 (90). С. 135-136. С. 135–142.

27. Як вплинув збройний конфлікт на правосуддя на сході України? Міжнародний фонд «Відродження». URL: https://www.irf.ua/yak_vplivuv_zbroyniy_konflikt_na_pravosuddya_na_skh_odi_ukraini

28. Kritz N.J., Mandela N. Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes. Vol. 1. General Considerations Washington, DC: United States Institute of Peace Press, 1995. 736 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=A2c9E7TZXhEC&pg=PR5&hl=ru&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=false

29. Mark Freeman, «What is transitional justice?», International Center for Transitional Justice, 2003, not published – quoted in DDR and Transitional Justice, issue paper, Second International Conference on DDR and Stability in Africa, Kinshasa, Democratic Republic of the Congo, 12-14 June 2007, UN/ISAA.

Інформація про автора:

Матвєєва Лілія Георгіївна,

доктор юридичних наук, професор, полковник поліції,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права
Одеського державного університету внутрішніх справ,
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-8402-5584>